

Verslag hoorzitting

Verslag van de hoorzitting van de Commissie Toelaatbaarheid nieuwe vormen van lijkbezorging, gehouden op 30 oktober 2019 te Utrecht.

Aanwezig van de commissie:

- prof. dr. J.G. Nijhuis, *voorzitter*
- prof. mr. N.S.J. Koeman
- dr. E.J.O. Kompanje
- dr. B.M.H.P Mathijssen
- dr. ir. Y.H. van der Pijl
- dr. H.J. Wisselink
- prof. dr. G. Zeeman
- drs. S.H.J. Meihuizen, *waarnemer*, BZK
- dr. M.H.M.M. Montforts, *waarnemer*, RIVM
- drs. E.J. Schoten, *secretaris*
- dr. V. Toom, *secretaris*

Aanwezig van de genodigden:

- Dhr. D. Geijtenbeek, ondernemer in de uitvaartsector en Benelux vertegenwoordiger van *Bio-Response Solutions*
- Dhr. K. Roygens, stichting Metamorfose, België
- Mw. S. Franken, directeur Yarden Uitvaartorganisatie
- Prof. dr. P.J.A. Nissen, vanuit de Raad van Kerken in Nederland

Verslag hoorzitting

De hoorzitting begint met vier korte voordrachten van de genodigden. Er zijn ook enkele toehoorders. Daarna stelt de commissie enkele vragen.

Dingco Geijtenbeek is vertegenwoordiger van een Amerikaans bedrijf dat installaties voor alkalische hydrolyse produceert, *Bio-Response Solutions*. Volgens Geijtenbeek is er met alkalische hydrolyse belangrijke milieuwinst te behalen, want er zijn minder kisten nodig en het vergt minder energie dan cremieren. Andere milieuvoordelen zijn dat er geen kwik in de lucht en bodem terecht komt en dat de processen aangestuurd kunnen worden door zonne- en windenergie. Een ander voordeel van alkalische hydrolyse is dat er meer 'as' over blijft na het proces. Ook kunnen afscheid en lijkbezorging op dezelfde plaats worden georganiseerd. Verder zou een alkalische hydrolyse-installatie goedkoper zijn – tussen EUR 250.000 en 400.000 – dan een crematieoven. Daardoor kunnen kleine ondernemers zo'n installatie aanschaffen en zijn zij niet langer afhankelijk van de grote verzekeraars en organisaties.

Koen Roygens van de Belgische *Stichting Metamorfose* is de tweede spreker. Hij informeert de commissie over composteren (of humuseren), waarbij het lichaam van een overledene wordt omgezet in vruchtbare compost. Het is een methode om de band tussen mens en natuur te herstellen. Bij het composteren zijn twee locaties van belang. Het composteren gebeurt volgens plan in een 'metamorfose tuin' onder verantwoordelijkheid van speciaal opgeleide 'humusatoren.' Het proces neemt twaalf maanden in beslag. Gedurende de eerste drie maanden skeletteert het lichaam. Vrijwel al het organisch lichaamsmateriaal (waaronder de spieren, huid en kraakbeen) is dan opgenomen in de compost, aldus de spreker. Implantaten, gevulde kiezen en ander niet gecomposteerd materiaal kunnen dan worden verzameld; de botten worden vervolgens machinaal verkleind. Daarna vergt het proces nog negen maanden

om de botresten goed te composteren. Na afloop van het proces blijft er een vruchtbare compost over. De compost, of humus, wordt vervolgens gebruikt voor het planten van bomen in een 'herinneringsbos.' Composteren is goedkoop en milieuvriendelijk, want er wordt geen kist gebruikt, er is geen grafsteen, er zijn geen huurkosten voor een graf, en de resulterende compost wordt teruggegeven aan de natuur. Een ander voordeel is dat rouw en ontbinding gedeeltelijk parallel lopen: na een jaar van rouw kan een boom worden geplant en daarmee de overledene herinnerd worden. Ervaring is nog niet opgedaan met humaan composteren, maar er zijn wel tests gedaan met dieren. Die tests tonen aan dat het composteren goed werkt.

Sabrina Franken, directeur van uitvaartorganisatie *Yarden*, breekt een lans voor alkalische hydrolyse. Yarden vindt op grond van een principiële keuzevrijheid dat de Wet op de lijkbezorging aangepast moet worden zodat alkalische hydrolyse mogelijk wordt. Draagvlakonderzoek toont aan dat 83% van de Nederlanders geen bezwaar heeft tegen nieuwe lijkbezorgingsmethoden, en 21% van de ondervraagden zou alkalische hydrolyse overwegen. Alkalische hydrolyse is veilig, zo laat TNO zien. Bovendien steekt de milieubelasting van alkalische hydrolyse gunstig af bij die van de bestaande vormen van lijkbezorging. Het effluent dat overblijft is steriel en bevat geen DNA. Alkalische hydrolyse geeft een lichaam op duurzame wijze terug aan de natuur. Volgens Franken wachten veel ondernemers, omdat zij alkalische hydrolyse willen aanbieden, op een wetsverandering. Omdat de investering kleiner is dan voor een crematorium, is het aanbieden van alkalische hydrolyse aantrekkelijk voor ondernemers. Ervaringen in Amerika laten zien dat er geen problemen zijn te verwachten met betrekking tot veiligheid en milieu. Een laatste voordeel van alkalische hydrolyse is dat er geen kisten gebruikt worden.

Peter Nissen legt vanuit de Raad van Kerken uit hoe diverse levensbeschouwelijke gemeenschappen denken over nieuwe lijkbezorgingstechnieken. Hij meldt dat kerkelijke leidingen in Nederland nog geen standpunten ingenomen hebben over dergelijke technieken. Voor wat betreft het draagvlak onder diverse gemeenschappen voor nieuwe vormen van lijkbezorging verwijst Nissen naar een onderzoek van I&O Research uit 2017. Maar dat onderzoek kent een probleem, want het maakt geen onderscheid tussen de diverse kerkgenootschappen in Nederland. Ter verduidelijking presenteert Nissen twee houdingen ten aanzien van nieuwe vormen van lijkbezorging: die van de meer strikte of orthodoxe groepen enerzijds, en die van de meer rekkelijke, vrijzinnige groepen anderzijds. Te verwachten valt, aldus Nissen, dat orthodoxe groepen aanstoot zullen nemen aan nieuwe vormen van lijkbezorging op diverse gronden. Er moet eerbied zijn voor het menselijk lichaam, want het lichaam is geschapen door God. Andere vormen van lijkbezorging dan begraven doen afbreuk aan de eerbied voor het werk van de Schepper. Andere mogelijke overwegingen zijn dat Jezus ook begraven is, dat men leeft in de verwachting van de lichamelijke wederopstanding. En andere vormen van lijkbezorging, bijvoorbeeld cremeren, hebben een heidense oorsprong. Daartegenover plaatst Nissen een meer vrijzinnig perspectief waarbij er meer ruimte is voor het accepteren van nieuwe technieken. Zo vatten vrijzinnigen de wederopstanding niet fysiek op, waardoor het verdwijnen van een lichaam door bijvoorbeeld alkalische hydrolyse minder problematisch is. Andere argumenten pro kunnen zijn dat nieuwe technieken beter zijn voor het milieu, minder ruimte kosten en dat volgende generaties niet belast worden met de bezorging van lichamen van overledenen ('transgenerationale verantwoordelijkheid'). Te verwachten valt dat orthodoxen *soeveriniteit in eigen kring* zullen bepleiten: nieuwe vormen van lijkbezorging zullen gedoogd worden voor anderen zolang orthodoxen maar de mogelijkheid behouden om zelf begraven te worden. Er zal dus geen bezwaar zijn tegen wettelijke verruiming zolang de

eigen mogelijkheden niet beknot worden. Daarom is het van belang dat duidelijk is dat nieuwe lijkbezorgingstechnieken geen beperkingen zullen inhouden voor bestaande vormen, met name begraven.

Aansluitende discussie met sprekers

De commissie vraagt hoe vastgesteld is dat nieuwe vormen van lijkbezorging 'groen' zijn. Hoe hard zijn de resultaten? De door TNO uitgevoerde *Life Cycle Analysis* (LCA) neemt bijvoorbeeld niet in beschouwing dat waterzuivering en de productie van chemicaliën ook energie kosten. Een van de sprekers stelt daar tegenover dat bij begraven en cremieren soms geen rekening is gehouden met de kistenproductie en het vervoer daarvan.

Voor composteren is er nog geen LCA uitgevoerd, maar er zitten volgens de pleitbezorgers veel voordelen aan. Zo is het voorgestelde composteringsproces niet afhankelijk van externe energiebronnen, en levert de humus milieuvoordeel op, bijvoorbeeld door het bemesten van nieuw te planten bomen. De commissie merkt op dat bij ongecontroleerde composteringsprocessen er wel degelijk sprake is van emissies (bijvoorbeeld ammoniak en methaan). Ook stelt zij dat onduidelijk is of de temperatuur tijdens het proces overal voldoende hoog zal zijn, wat van belang is voor een effectieve afbraak van het lichaam. Het is evenmin duidelijk of pathogenen, geneesmiddelen en bacteriën bij composteren worden afgebroken. Een daarmee samenhangend risico heeft betrekking op microbiologische risico's van multiresistente bacteriën voor operateurs en de omgeving.

De commissie wil graag weten wat de meest neutrale termen zijn om te gebruiken wanneer over nieuwe vormen van lijkbezorging wordt gesproken? Er lijkt bij sprekers en commissie een voorkeur te zijn om te verwijzen naar de processen: alkalische hydrolyse en composteren.

Eén van de sprekers benadrukt dat het niet alleen gaat om de juiste terminologie, maar ook om wat een nieuwe vorm van lijkbezorging inhoudt. De branche moet transparant zijn over de verschillende aspecten van nieuwe technieken. Bij alkalische hydrolyse wordt bijvoorbeeld geen kist gebruikt en het effluent wordt via het riool naar de rioolwaterzuiveringsinstallatie getransporteerd. Dat moet duidelijk naar klanten toe gecommuniceerd worden.

Hoe de kerken mogelijk denken over composteren is een onderwerp waar kort op gereflecteerd wordt. Ingeschat wordt dat de weerstand tegen composteren minder zal zijn dan bij alkalische hydrolyse, omdat het meer op begraven lijkt.

De commissie geeft aan dat nieuwe technieken geen consequenties mogen hebben voor andere vormen van lijkbezorging. Zo mag een eventuele toelating van alkalische hydrolyse niet ten koste gaan van de mogelijkheid tot begraven.

Een laatste punt betreft de grote hoeveelheid water bij alkalische hydrolyse. Een spreker geeft aan dat er inmiddels experimenten gaande zijn om minder water te gebruiken en om (spoel)water te hergebruiken. Alkalische hydrolyse op lagere temperatuur vergt sowieso minder water. Er wordt ook gekeken naar mogelijkheden om het effluent op andere wijze te verwerken dan afvoer via het riool. Een genoemd voorbeeld is het bevoeien van akkers, bossen of herinneringsplaatsen.

De voorzitter dankt allen voor hun bijdrage.